

Marian Zgórniak

POLSKA WOBEC PROJEKTÓW UNII EUROPEJSKIEJ W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Do momentu wybuchu I wojny światowej Europa jako całość odgrywała przodującą rolę w świecie. Do państw europejskich należały ogromne terytoria położone w innych częściach globu, a imperia kolonialne Wielkiej Brytanii, Francji, Niemiec, Holandii, Belgii, Włoch, Portugalii, Hiszpanii i Rosji obejmowały wiele milionów kilometrów kwadratowych zamieszkałych przez setki milionów mieszkańców. Państwa europejskie dysponowały potężną ekonomiką, ogromnymi zasobami finansowymi umożliwiającymi im ekspansję gospodarczą na cały świat. Czteroletnie zmagania wojenne lat 1914–1918, prowadzone głównie na kontynencie europejskim, spowodowały ogromne zniszczenia materialne, krwawe straty wśród ludności państw walczących, spadek stopy życiowej oraz wzrost nastrojów rewolucyjnych mieszkańców zarówno państw zwyciężonych, jak i zwycięskich. Upadły trzy stare dynastie: Habsburgów, Romanowów i Hohenzollernów, a Austro-Węgry i imperium carskie rozpadły się na wiele organizmów państwowych. Załamanie się dotychczasowych rynków, hiperinflacja i ogólny spadek wartości pieniądza pogłębiły jeszcze kryzys gospodarczy, jaki ogarnął państwa europejskie. Na wojnie zarobiły tylko Stany Zjednoczone i Japonia oraz niektóre dominia imperium brytyjskiego. Państwa kontynentu amerykańskiego stały się wierzycielem zadłużonych państw europejskich.

Ogólny spadek znaczenia Europy, jaki nastąpił po zakończeniu I wojny światowej, rosące uzależnienie państw zwycięskiej koalicji od Stanów Zjednoczonych, domagających się od wierzycieli zwrotu długów wojennych, oraz zagrożenie rewolucją komunistyczną spowodowały pojawienie się kilku projektów sfederowania Europy, które zdaniem ich autorów ułatwiłyby jej sanację gospodarczą, a na dalszą metę zapobiegły konfliktom pomiędzy państwami europejskimi, jak również rozprzestrzenieniu się zwycięskiej już w Rosji rewolucji bolszewickiej. Projekty owe ujawniły się najpierw w obszarze naddunajskim, gdzie miejsce monarchii habsburskiej, stanowiącej wprawdzie istny konglomerat narodowości, ale

równocześnie stosunkowo spójny organizm gospodarczy, powstało wiele małych państw podzielonych granicami celnymi. Nieco później projekt utworzenia federacji europejskiej wysunął również wybitny polityk francuski, laureat pokojowej Nagrody Nobla, Arystydes Briand, a z jego inicjatywy sprawą zajęła się Liga Narodów.

W latach dwudziestych projekt utworzenia federacji środkowoeuropejskiej wysunął polityk węgierski, Elmér Hantos, który zorganizował w Wiedniu konferencję poświęconą problemom gospodarczym Europy Środkowej i powołał *Mitteleuropäische Wirtschaftstagung* z udziałem reprezentantów Bułgarii, Czechosłowacji, Niemiec, Polski, Rumunii, Węgier, Italii i Wielkiej Brytanii. Inicjatywa ta zmierzała do odbudowy austro-węgierskiego obszaru handlowego¹. Hantos opublikował szereg prac na ten temat, wzywał też do utworzenia federacji środkowoeuropejskiej.

Znaczny rozgłos uzyskały projekty federacyjne hrabiego Ryszarda N. Coudenhove-Kalergi. Ów urodzony w 1894 r., mieszkający w Czechach polityk austriacki pochodzenia holenderskiego w 1923 r. ogłosił wznowioną następnie kilkakrotnie książkę *Panuropa*² i drogą osobistych kontaktów z czołowymi politykami europejskimi starał się pozyskać ich dla idei unii europejskiej. Postulował utworzenie unii celnej (*Zollverein*), stopniową likwidację granic, jednak przy zachowaniu państw wchodzących w skład związku (*Staatenbund*) dysponującego organami wykonawczymi, wojskiem i flotą.

Federacja taka miała być ściśle powiązana z Ligą Narodów i miała stanowić gwarancję utrzymania pokoju na kontynencie europejskim. Równocześnie chroniłaby Europę przed dominacją i konkurencją Stanów Zjednoczonych, a także przed rozprzestrzenieniem się rewolucyjnych wpływów Związku Sowieckiego.

Coudenhove-Kalergi zdołał zainteresować swym projektem pewną liczbę ważnych osobistości zwłaszcza we Francji³ i w Niemczech, a nawet w Polsce, choć politycy tych państw starali się różnie interpretować idee paneuropejskie, usiłując w miarę możliwości dostosować je do potrzeb własnych krajów. I tak Francuzi, zainteresowani w zasadzie utrzymaniem systemu wersalskiego, ulegając rozprzestrzenianiu się w społeczeństwie nastrojom pacyfistycznym, próbowali doprowadzić do odprężenia w stosunkach międzynarodowych i do poprawy stosunków z Niemcami. Niemcy z kolei w okresie przygotowań do układu lokarneńskiego skłonni byli pod pewnymi warunkami poprawić swoje stosunki z sąsiadami zachodnimi, nie rezygnując przy tym z postulatów dotyczących rewizji granicy z Polską, przede wszystkim z dążenia do likwidacji „korytarza” pomorskiego, oddzielającego Prusy Wschodnie od terytorium Rzeszy. W tym kierunku zmierzała poli-

¹ M. Pułaski, *Z historii projektów Stanów Zjednoczonych Europy w latach 1923-1932*, Kraków 1985, s. 96 i 109, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 765: Prace Historyczne, z. 80.

² R. Coudenhove-Kalergi, *Panuropa*, Wien 1923.

³ W 1925 r. Coudenhove-Kalergi przybył do Paryża z listami polecającymi od prezydenta Czechosłowacji Tomasza Masaryka i ministra Edwarda Beneša. Nawiązał kontakt z francuskim działaczem gospodarczym Loui-sem Loucheur, a w roku następnym z Arystydesem Briandem. M. Posselt, *Die deutsch-französischen Beziehungen und der Briand-Plan im Spiegel der Zeitschrift „Panuropa“ 1927-30*, [w:] *Le Plan Briand d'Union fédérale européenne. Perspectives nationales et transnationales avec documents, Actes du colloque internationale tenu à Genève du 19 au 21 septembre 1991*, ed. por. A. Fléury... Bern-Berlin-Frankfurt am Main-Wien-New York-Paris-Wien 1998, s. 31-32.

tyka Gustawa Stresemanna, a postulaty takie popierali Coudenhove-Kalergi oraz dr Alfred Nossig, który propagował je m.in. również na terenie Polski. Polacy byli żywotnie zainteresowani odprężeniem stosunków międzynarodowych, ale równocześnie stali twardo na gruncie utrzymania całości terytorialnej państwa, nie zamierzali też godzić się na żadne rokowania i ustępstwa w tej sprawie. Natomiast rządy trzech wymienionych krajów oraz większości państw europejskich tego czasu były skłonne zaaprobować ekonomiczne postulaty projektu integracyjnego.

Na wiosnę 1924 r. w Paryżu powstał Komitet dla interesów powszechnych narodów europejskich działający na rzecz trwałego pokoju (*l'Alliance européenne de la paix perpétuelle...*), do którego weszło wielu czołowych polityków francuskich⁴.

W początkach 1925 r. Gustaw Stresemann zaproponował Francji zawarcie paktu reńskiego, mającego zagwarantować stabilność zachodnich granic Francji (i Belgii). Oferta ta została przyjęta i stała się podstawą układu podpisanego w Locarno. Stwarzał on możliwość pewnego zbliżenia francusko-niemieckiego i umożliwiał przyjęcie Niemiec do Ligi Narodów. Zdawał się też wywoływać korzystną atmosferę dla ewentualnej realizacji koncepcji federacyjnych, które aprobował minister spraw zagranicznych Francji Arystydes Briand. Był on również gotów na znaczne ustępstwa wobec Niemiec, jakie zaoferował Stresemannowi na spotkaniu w Thoiry 27 IX 1926 r. w zamian za uregulowanie problemu spłat niemieckich odszkodowań wojennych⁵. Polska i Czechosłowacja były jednak zaniepokojone układem w Locarno, który gwarantował tylko granice wschodnie Francji i Belgii, nie gwarantując granic Polski i Czechosłowacji z Niemcami. Warszawa domagała się więc analogicznych gwarancji i problem zawarcia „wschodniego Locarno” został wysunięty przez delegację polską w Genewie. Zarówno Wielka Brytania, jak i Briand uchylili się od dania Polsce identycznych jak w Locarno gwarancji, plan ów był ostro zwalczany przez Niemcy⁶, choć Stresemann oficjalnie deklarował tendencje pokojowe.

W latach 1926–1928 panowała w Europie korzystna koniunktura gospodarcza, sprzyjająca inicjatywom pokojowym i pacyfistycznym, lansowanym przez Ligę Narodów. W odpowiedzi na propozycję Brianda, zaakceptowaną przez sekretarza stanu USA Francka Kelloga, 27 VIII 1928 został podpisany w Paryżu przez przedstawicieli 15 państw pakt potępiający wojnę jako środek załatwiania sporów międzynarodowych. Do Układu Brianda-Kelloga przyłączyła się następnie większość państw, nie tylko europejskich. Liga Narodów postanowiła też podjąć kroki w kierunku zorganizowania wielkiej konferencji rozbrojeniowej. Powyższe posunięcia sprzyjały także inicjatywom związanym z utworzeniem federacji europejskiej, tym bardziej że Stany Zjednoczone, pomimo że przystąpiły do paktu Brianda-Kelloga, nie chciały zaoferować Francji gwarancji bezpieczeństwa jej

⁴ J. Laptos, *L'accueil en Pologne des projets de l'Union paneuropéenne et de la Fédération européenne*, [w:] *Le Plan Briand d'Union fédérale européenne...*, s. 63.

⁵ Briand już wówczas zaoferował gotowość wycofania okupacyjnych wojsk francuskich z Nadrenii oraz likwidację alianckiej Komisji nadzorującej zbrojenia w Niemczech. J. B. Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*, Paris 1971, s. 86-88.

⁶ Ch. Höltje, *Die Weimarer Republik und das Ostlocarno-Problem 1919-1934*, Würzburg 1958, s. 185-192.

granic. Briand zaczął więc szukać zabezpieczenia przed rewizjonizmem niemieckim w utworzeniu federacji europejskiej.

5 IX 1929 r. Briand przedstawił w Genewie swój pogląd na temat federacji, a 1 V 1930 r. złożył w Lidze Narodów memoriał w tej sprawie⁷. Zmusiło to wszystkich członków tej międzynarodowej organizacji do zajęcia stanowiska wobec problemu federacji⁸. Dr Alfred Nossig próbował założyć Komitet dla Wspólnych Interesów Ludów Europejskich również w Polsce, gdzie idea federacji europejskiej wzbudziła znaczne zainteresowanie. Jej zwolennikami byli m.in.: były działacz polityczny polski w przedwojennej Rosji – Aleksander Lednicki, związany z ruchem ludowym chłopskim Stanisław Thugutt, Witold Kamieniecki, S. Stroński, B. Dembiński, J. Dąbski, M. Niedziałkowski oraz Wojciech Rostrowski. Jednak rząd polski ustosunkował się do sprawy unii europejskiej nieufnie, ponieważ hr. Coudenhove-Kalergi wnioskował w swoich projektach paneuropejskich podjęcie rokowań w sprawie przynależności państwowej „korytarza” pomorskiego, co postulowali również Niemcy. Nieufność budziła także działalność dr Nossiga, który w Polsce prezentował się jako obrońca interesów Polski i utrzymywał bliskie stosunki z byłym premierem polskim, pianistą Ignacym Paderewskim (był autorem libretta do opery Paderewskiego *Manru*)⁹, a według raportu Józefa Lipskiego (ówczesnego I sekretarza poselstwa polskiego w Berlinie) z dnia 21 II 1925 r. „był on narzędziem propagandy niemieckiej dążącej za wszelką cenę do doprowadzenia do rewizji naszych granic zachodnich [...]”¹⁰. Nossig dążył też do tego, aby polscy członkowie komitetu nawiązali bezpośredni kontakt z członkami sekcji niemieckiej, takimi jak Paul Loebe, Walter Schücking, Eduard Bernstein, Otto Nischke i Wilhelm Heile, a także z osobistościami brytyjskimi i francuskimi¹¹.

Zachęcony optymistycznymi wypowiedziami Nossiga Stanisław Thugutt odbył podróż do Berlina i Paryża i przeprowadził rozmowy z działaczami niemieckimi i francuskimi. Po rozmowach tych był jednak pełen pesymizmu, gdyż wszyscy jego rozmówcy wskazali na konieczność ustępstw polskich w sprawie „korytarza” pomorskiego. Według raportu ambasadora polskiego w Paryżu Alfreda Chłapowskiego Nossig w swym memoriale zatytułowanym „La Pologne et paix européenne” wskazywał na konieczność obowiązkowego arbitrażu w kwestii „korytarza”, co otworzyłoby drogę do rewizji polskich granic zachodnich¹².

⁷ J. Bariéry, *Aristide Briand les raisons d'on oubli*, [w:] *Le Plan Briand d'Union fédérale européenne...*, s. 10-11.

⁸ Tekst memorandum przekazany 17 maja 1930 r. delegatom do Ligi Narodów opublikowała współczesna prasa. Znalazł on się również w aneksach do cytowanego wyżej tomu poświęconego planowi Brianda. Tom ów zawiera ponadto artykuły ilustrujące stosunek poszczególnych członków Ligi Narodów do planu integracji europejskiej Brianda (*Le Plan Briand d'Union fédérale européenne...*, s. 289-565); Z innych prac poruszających ów problem wymienić można m.in. W. Lipgens, *Europäische Einigungsidee (1929-20) und Briands Europaplan im Urteil der deutschen Akten*, „Historische Zeitschrift” 1966, nr 203, s. 46-89 i 316-363; G. Soutou, *Problèmes économiques concernant le rétablissement des relations franco-allemandes après la première guerre mondiale*, „Francia 2” 1974, s. 580-596; P. Wandycz, *The Twilight of French Eastern Alliances 1926-36. French-Czechoslovak-Polish Relations from Locarno to the Remilitarisation of the Rhineland*, Princeton-New Jersey 1988, s. 163-191.

⁹ J. Łaptos, *op. cit.* s. 62-63.

¹⁰ M. Pułaski, *op. cit.*, s. 97.

¹¹ J. Łaptos, *op. cit.*, s. 64.

¹² *Ibidem*.

12 VII 1926 r. Nossig przyjął w Paryżu szefów sekcji niemieckiej, francuskiej i polskiej. Na spotkaniu tym lansował utworzenie federacji europejskiej. Doszło wówczas do polemik polsko-niemieckich w sprawie granic Polski. Delegacja francuska próbowała w nich pośredniczyć, ale bez większych rezultatów. W początkach września tegoż roku odbył się Kongres Paneuropejski w Genewie, jednak bez udziału czołowych polityków europejskich. Również na tym spotkaniu doszło do kontrowersji, a delegacja polska była coraz bardziej zaniepokojona ustępstwami Francji wobec Niemiec, zwłaszcza planem ewakuacji wojsk francuskich z Nadrenii, która pogarszałaby położenie strategiczne wschodnich sojuszników Francji, to jest Polski i Czechosłowacji.

Wystąpienie Brianda na Zgromadzeniu Ligi Narodów w dniu 5 IX 1929 r., a następnie przekazanie przedstawicielom państw-członków Ligi memoriału dotyczącego utworzenia Unii Europejskiej w maju 1930 r. wywołało zróżnicowane reakcje poszczególnych rządów. W tym czasie radykalnie zmieniła się sytuacja gospodarcza całego świata. W październiku 1929 r. nastąpił krach na giełdzie amerykańskiej, a wielki kryzys zaczął szybko rozprzestrzeniać się na wszystkie kontynenty, również na Europę. Odwróciło to uwagę rządów od planów paneuropejskich i skupiło ich zainteresowanie na problemach gospodarczych świata. Fakt ten znalazł odbicie w odpowiedziach na memoriał Brianda, jakie zaczęły napływać do Sekretariatu Ligi Narodów. Dyskusja, która odbyła się na posiedzeniu Ligi w sprawie memoriału, nie przyniosła większych rezultatów, Sekretariat Ligi zaproponował więc utworzenie specjalnej Komisji Studyjnej na rzecz Unii Europejskiej (Comission d'Etudes pour l'Union Européenne)¹³.

Komisja ta obsługiwana i finansowana przez Sekretariat Ligi Narodów działała jeszcze przez dwa lata pod przewodnictwem Aristydesa Brianda, a po jego śmierci (III 1932 r.) Eduarda Herriota. Sekretarzem Komisji został Eric Drummond pełniący równocześnie funkcję Sekretarza Generalnego Ligi Narodów. Prace komisji, choć od czasu do czasu odbywały się jej plenarne posiedzenia, nie przyniosły większych efektów. Kryzys gospodarczy powodował, że komisja zajmowała się głównie problematyką ekonomiczną, a państwa skłaniały się coraz bardziej ku protekcyjnizmowi ekonomicznemu i nie godziły się na unie celne (m.in. upadł projekt zawarcia unii celnej pomiędzy Niemcami a Austrią). Zmieniła się też sytuacja międzynarodowa. Narastał kryzys wewnętrzny w Republice Weimarskiej, a rosnące w siłę partie nacjonalistyczne coraz ostrzej występowały przeciw postanowieniom Traktatu Wersalskiego, domagając się przede wszystkim rewizji granicy z Polską. Powodowało to oczywiście żywe reakcje po stronie Polski zaniepokojonej również niezdecydowaną polityką sprzymierzonej Francji. W 1932 r. prace Komisji Studyjnej na rzecz Unii Europejskiej praktycznie zamarły i dobiegły końca.

Po przewrocie majowym 1926 r. w Polsce ponownie najwyższą władzę przejął marszałek Józef Piłsudski, który aż do swojej śmierci (12 V 1935 r.) w praktyce decydował o polityce zagranicznej kraju. Był on raczej nieufnie nastawiony do organizacji międzynarodowych, które miałyby decydować o bezpieczeństwie Pol-

¹³ J. Tombiński, *Dyskusja nad projektem Unii Europejskiej w Lidze Narodów*, Kraków 1991, s. 86 i nast., „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” MII, Prace Historyczne, z. 97.

ski. Z drugiej strony był zainteresowany utrzymaniem sojuszu z Francją i z troską obserwował przemiany polityczne w tym kraju, politykę rządu francuskiego zmierzającą do osłabienia sojuszu ze wschodnimi aliantami oraz coraz to nowe ustępstwa Francji w stosunku do Niemiec. Niepokoiło go zwłaszcza zniesienie alianckiej Komisji Kontroli Zbrojeń, przedterminowe wycofanie wojsk okupacyjnych z Nadrenii, a przede wszystkim tajne zbrojenia Niemiec, o których wywiad polski był doskonale poinformowany¹⁴ i przekazywał te informacje wywiadowi francuskiemu¹⁵. Dyplomacja polska, nie chcąc zrazić sobie rządu francuskiego, deklarowała oficjalnie poparcie dla planów utworzenia Unii Europejskiej, ale równocześnie nie wierzyła w powodzenie projektu. Polski minister spraw zagranicznych August Zaleski, ogólnie aprobując propozycję Brianda, zgłosił wobec niej wiele zastrzeżeń¹⁶. Natomiast zarząd Polskiego Związku Paneuropejskiego na posiedzeniu w dniu 7 X 1931 r., po zapoznaniu się z treścią projektu Prezesa Rady Centralnej Związku Paneuropejskiego Ryszarda Mikołaja Coudenhove-Kalergi w sprawie rozwiązania kwestii polsko-niemieckiej, „ostro potępił ów projekt, podkreślając konieczność utrzymania Pomorza Gdańskiego w granicach Rzeczypospolitej”¹⁷. Delegacja polska uczestniczyła w dalszych posiedzeniach Komisji Studyjnej na Rzecz Unii Europejskiej, gdzie również występowała w obronie interesów polskich, polemizując m.in. z przedstawicielem Niemiec – Juliusem Curtiusem¹⁸. Popierała też na tym forum projekty udzielenia pomocy krajom rolniczemu Europy Środkowo-Wschodniej szczególnie dotkniętym przez wielki światowy kryzys gospodarczy. Kryzys ów w znacznym stopniu przyczynił się także do upadku idei Paneuropy, które ożyć miały na nowo dopiero po II wojnie światowej, w drugiej połowie XX wieku.

¹⁴ M. Zgórnjak, *Europa w przededniu wojny. Sytuacja militarna 1938-1939*, Kraków 1933, s. 27-33.

¹⁵ G. Castellan, *Le réarmement clandestin du Reich 1930-1935*, Paris 1954, s. 365 i nast.

¹⁶ A. Zaleski, *Przemowy i deklaracje 1926-1938*, t. 2, Warszawa 1931, s. 99-102; P. Wandycz, *op. cit.*, s. 171-172. Podobne stanowisko wobec projektu Brianda zajęła Czechosłowacja (A. Essen, *Czechosłowacja wobec planu Stanów Zjednoczonych Europy*, Kraków 1997, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, nr 1212: Prace Historyczne, z. 124 („Studia Polono-Danubiana et Balcanica”, X).

¹⁷ M. Pułaski, *op. cit.*, s. 110-111 (Aneks).

¹⁸ J. Tombiński, *op. cit.*, s. 90-91; A. Chrzanowski, T. Schramm, *Le Plan Briand et la Pologne*, [w:] *Le Plan Briand d'Union fédérale européenne...*, s. 436-437.